

102a. V Narodnem muzeju je sobni barometer s sign. N. Rudholzer Erb. — 103. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.126 in 192. — 104. Isti, str.158. — 105. Isti, str.415; Adressbuch 1898, str.156, 1900, str.197; Naslovnik 1907, str.129; Naslovna knjiga in zaznamek trgovin in obratov za Ljubljano, 1912 (odslej: Naslovna knjiga 1912) str.151. — 106. ZAL, Cod.XX-9, str.300; LbZ 23.V.1890, isti 1897, št.166, str.1514; Adressbuch 1898 in 1900. — 107. Narodni muzej, inv. št.17373 in 21159; visoka stoječa ura v privatni lasti je iz zapuščine ljubljanskega župana I.Hribarja. — 108. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.91; Adressbuch 1898, str.156 in 1900, str.197; Naslovnik 1907 in 1912. — 109. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.187. — 110. Isti, str.192. — 111. Isti, str.211; Adressbuch 1900, str.197. — 112. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.288; Naslovnik 1907 in 1912. — 113. ZAL, Prosti obrt, Cod.XX-9, str.233; Naslovnik 1907, str.129 in 130; Naslovna knjiga 1912. — 114. ZAL, Prosti obrt, Cod.XX-9, str.241; Naslovnik 1907,

str.129; Naslovna knjiga 1912. — 115. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.261. — 116. Isti, str.307. — 117. Isti, str.337. — 118. Isti, str.338. — 119. Isti, str.342. — 120. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.343; Naslovnik 1907, str.129. — 121. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.349. — 122. Isti, str.353. — 123. Isti, str.354. — 124. Isti, str.395; Naslovnik 1907, str.129. — 125. ZAL, Prosti obrti, Cod.XX-9, str.408. — 126. Isti, str.416. — 127. Isti, str.437. — 128. Vesna Bučić, Ljubljanski urarji v 16. in 17. stoletju, Kronika 30, št.1, Ljubljana 1982, str.12-22. — 129. J.Vrhovec, Mali zapiski, IMK, 1893, str.116 in 117. — 130. LbZ 1816, št.2, Nr.20 (iz kartoteke umetnikov na Inštitutu France-Steleta, SAZU, odslej: kartoteka SAZU). — 131. I.Slokar, str.70. — 132. Novice, 26.nov.1853, str.380 in 24.dec.1860, str.415 (kartoteka SAZU). — 133. M.Povesti iz Ljubljane, Kmetijske in rokodelske novice 1843, Nr.3, str.12 (kartoteka SAZU). — 134. Narodni muzej, inv.št.20594. — 135. Novice, 18.jan.1865; Zg. Danica, 1.1905, str.283 (kartoteka SAZU). — 136. LbZ 1907, št.102, str.930.

VOJAŠKI ZAPOR NA LJUBLJANSKEM GRADU OD 15. 8. 1914 DO VSTOPA ITALIJE V 1. SVETOVNO VOJNO DRAGAN MATIĆ

Obnovitev zopora

Ko govorimo o ljubljanskem gradu med 1. svetovno vojno, moramo priznati, da je bil to čas, ki je zgradbi vdihnil življenje za naprej. Grad je v 19. stoletju s krajšimi predsledki služil kot jetnišnica vse do potresa leta 1895. Po potresu so zapore na gradu opustili in stavba je v naslednjih dvajsetih letih počasi propadala. Mestna občina, ki je grad leta 1905 kupila, ni vedela, kaj z njim. Sicer je ob raznih priložnostih izjavljala, da ga mesto namerava ohraniti kot zgodovinski spomenik, vendar je bil del gradu takoj preurejen v zasebna stanovanja, namenjena siromašnim meščanom.¹ Vsekakor mestna občina vse do 1. svetovne vojne z gradom ni imela posebnih načrtov. Za grad je namenjala zgolj 3000 K, kar seveda še zdaleč ni bilo dovolj za zaustavitev nadaljnje propadanja. 15.8.1914 se je vloga ljubljanskega gradu spremenila. Odrejen je bil namreč za nastanitev političnih zapornikov, ki so spadali pod evakuirano divizijsko sodišče iz Trsta, kot tudi za nastanitev »vseh ostalih poslanih vojaškemu sodišču.«² V tem času je bil grad v takem stanju kot po potresu leta 1895, bil je torej zelo poškodovan in predvsem s stališča higiene zelo neprimeren. Tako so zapor- nike naselili v posameznih prostorih, utrjenih z deskami. Ostale prostore so obnavljali zidar-

ji in posamezniki, ki so se znašli med jetniki.³ Poročilo mestnega magistrata s tem v zvezi se je glasilo takole: »... mestni magistrat je moral dati vojaški upravi večje število prostorov na ljubljanskem gradu za namestitev političnih ujetnikov, katerih je dne 15. 8. 1914 tja došlo 507 oseb, katero število se je od tega sem že znatno zvišalo. Poleg na razpolago danih prostorov za jetnišnico moral se je tudi že izprazniti srednji trakt grajskega poslopja, ki se je priredil za vojaške pisarne (avditoriat), za bolnišnico itd. V tem traktu stanujoče stranke morale so se preseliti v druge bolj primitivne prostore grajskega poslopja in sta se ob pomanjkanju takih prostorov morale izseliti dve stranki. Nastanitev političnih ujetnikov in za iste določene vojaške straže povzročila mestni občini občutne stroške, zlasti dovajanje vode, odvažanje fekalij, dobava slame, kuriva itd. Istotako se je morala usled odredbe vojaške oblasti bolnica za silo prirediti za vojaško bolnišnico za infekcijske bolezni. Iz priloženih izkazov je razvidno, da znašajo tozadevni stroški v kolikor so že položeni računi do sedaj: a) za Grad 2883 K 53 h; b) za bolnico za silo 669 K 85 h.

Mestni magistrat bo prosil pri c. in kr. vojaški upravi za povračilo teh stroškov, v kolikor to določa zakon.«⁴

Grajski zaporniki pred vstopom Italije v vojno

O tem, kdo so bili zaporniki na gradu in kakšni so bili njihovi zločini, ni ohranjene sistematične evidence. Ohranjeni so samo trije sezname – popisi. Dva sta bila narejena ob inspekcijah dne 8.10.1914 in 21.2.1915, tretji pa je seznam zapornikov, ki so jih 23.5.1915 zaradi nevarnosti vdora Italijanov evakuirali v Graz in Maribor. Razen tega je ohranjenih še nekaj pritožb in prošenj zapornikov, zdravniških poročil in obvestil o deportacijah v razna taborišča.

Če gremo po kronološkem redu, imamo najprej nekaj prošenj in pritožb, ki nekoliko osvetljujejo strukturo zapornikov, dajejo pa tudi lep primer poslovanja avstrijskih vojaških sodnih organov.

Milan Cimerman iz Ljubljane je bil zaplen kot solicatorator pri advokatu Francu Novaku v Ljubljani. Bil je prijet 28.8.1914 in interniran na grad. Razloga za interniranje mu niso povedali. Internacija je odredil kapetan 20. lovskega bataljona V. Hartlieb, le-ta pa je bila izvedena, ko se je Cimerman oglasil na poveljstvu bataljona s potrebnimi dokumenti, da bi se prijavil kot nadomestni rezervist (odpuščen je bil namreč zaradi bolezni srca in še nekaterih drugih bolezni). V zvezi z internacijo mu je kapetan Hartlieb le od zunaj pokazal pismo, ki naj bi ga bremenilo, rekoč, da mu bodo njegovo vsebino razložili ob obravnavi na vojaškem sodišču. V zadnji prošnji za izpuščitev z dne 9.10.1914 žena interniranega navaja, da je že šest tednov na gradu in da ni bil še niti enkrat zaslišan. Ona in njegov odvetnik sta poizvedovala pri vseh vojaških oblasteh, katera oblast je naročila njegovo internacijo, saj se ni vedelo, za katero je veljal kot nezanesljiv. Rezultat je bil zanimiv: nikjer ni veljal za nezanesljivega in nihče ni naročil, naj ga primejo. Pri divizijskem sodišču v Ljubljani so izjavili, da proti njemu ni bil vložen noben postopek in naj se obrnejo na komando v Grazu. Tam pa sta odvetnik in Cimermanova žena izvedela, da proti njemu ni bil vložen ne sodni ne advokatski postopek.

V njegovem dosjeju se navaja, da je bil član občinskega sveta v Šiški in kreditnega društva, vedno lojalen državi, vendar da je zaradi svojega delovanja imel sovražnike, od katerih je eden gotovo podpisal obremenilno pismo. Poudarjajo se zdravstvene in finančne posledice aretacije. Slednje je zelo težko občutila njegova družina.⁵

Zelo zanimiv je tudi slučaj delavca Johanna Trelca iz Rakeka, ki je v pijanosti v gostilni vzklikal Srbiji in zasmehoval Avstrijo, povrh pa je govoril, da je vojna nesmisel. Te njegove izjave, ki so bile namenjene predvsem nabornikom, so pri nekaterih naletele na neodobranje. Sledil je splošen pretep, v katerem je

Trelc nekoga ubil. Deželno sodišče ga je zaradi uboja obsodilo na kazen težke ječe v trajanju treh let in pol, poostrene z enim dnevom posta na mesec in trdim ležiščem. Divizijsko sodišče v Ljubljani pa ga je 31.10.1914 zaradi »zločina motitve javnega reda« obsodilo na šest mesecev težke ječe poostrene z enim dnevom posta na mesec in trdo posteljo. Prvo kazen je prestajal v kaznilnici Gradiška, drugo pa naj bi prišel odslužit na ljubljanski grad.⁶

Svojevrsten je tudi slučaj Lorenza Muhe, zaslišanega dne 6.7.1915 v Grazu na etapni postajni komandi. Zapisnik je bil poslan komandi ljubljanskega garnizijskega zopora in ga podajam v skrajšani obliki. Preiskovalni sodnik je bil dr. Siegfried Janeschitz, ki je bil obenem tudi tolmač slovenskega jezika, kar verjetno pomeni, da je zaslišanje potekalo v slovenščini.

Podatki zaslišanega: Lorenz Muha z Zaplane pri Vrhniki, občina Horjul. Rojen leta 1874 v Horjulu, katoličan, samski, po poklicu poljedelski delavec, brez premoženja, vojsko odslužil 1896, rezervist pehotnega regimenta št. 17 v Ljubljani. Prejšnje kazni: desetkrat zaprt zaradi pretepa, pijanosti, kraje in to na različne zaporne kazni – 24 ur, 8 dni, 14 dni...; vse kazni je izreklo deželno sodišče v Ljubljani. Lorenz Muha je bil vpoklican v vojsko in se je javil v kasarni v Ljubljani 31.7.1914, kjer so ga popisali in odpustili do naslednjega dne. Šel je v neko gostilno in se nemarno opil. Neki vojak ga je obdolžil, da je vpil: »Živijo Srbija«, zato so ga aretirali in odpeljali na policijo. Tam je bil zaslišan, nato pa odpeljan na deželno sodišče, kjer ga je po osmih dneh zaslišal neki stotnik. 29.8.1914 so ga od tam odpeljali na grajski hrib v garnizijski arest. Tam je ostal do 23.1.1915 v priporu, ne da bi bil zaslišan in ne da bi proti njemu vpeljali postopek. 23.1.1915 mu je štabni »profos« dal nek listek za njegovega župana in mu rekel, da je prost. Nepopravljivi Muha je bil že naslednji dan zopet pijan in je sprožil pretep na Viču. Obsodili so ga na desettedensko kazen, ki jo je takoj odsedel. Iztekla se mu je 5.4.1915. Nato se je potikal okoli Planine in Postojne ter se preživljal z dinarstvom. 21.5. so ga spet aretirali, ko je – kot je sam rekel – bil na poti domov in ga spet spravili na grad. Od tam je bil z ostalimi zaporniki 23.5. prepeljan v Graz. Pripominja, da je na vseh zaslišanjih poudarjal, da bi moral biti vojak, da pa temu sploh niso dajali pomena in so ga pošiljali domov. Poudarja, da se je vpoklicu takoj odzval in da ni kriv za nemarnosti. Štabprofos na gradu mu je bil rekel, da je popolnoma prost in tudi policija ga je tri mesece za tem, 6.4.1915, poslala domov. Zaradi tega se ne čuti krivega in je takoj pripravljen nastopiti svojo dolžnost vojaka.

Sodišče v Grazu je z dopisom 8.7.1915 zahtevalo, naj garnizijski zapor v Ljubljani ko-

mentira izjave Lorenza Muhe in sporoči ime štabprofosa.

Komandant zapora Kern 10.8. odgovarja, da so Muho spustili in ga zaradi njegove vojaške obveznosti s sporočilom napotili domov k županu. To je bilo naročeno s strani inšpekcije, ki je opravila pregled zapora 16.12.1914 (inšpekcijo je poslala komanda iz Graza!) in 20.1.1915 poslala naročilo, naj Muho spustijo. Štabni profos Kremsner je zanesljiv človek, je zaključil svoje poročilo komandant Kern.

Razen teh dokumentov so ohranjeni še trije primeri iz tega časa: Anich Antonio, povratnik iz Amerike, zaprt zaradi brezposelnega klateštva, ki prosi za nabor, katerega je bil »zanemaril«; Tanković Josip, zidar iz Pule, ki prosi za čimprejšnjo razrešitev svojega slučaja in Rastan Alois, vojak 27. regimenta, v civilu krojač, ki prosi za premestitev v delavnice v Grazu. Pri zadnjih dveh razlogu pripora ni znan.⁷

Na gradu so bili internirani tudi vidnejši predstavniki inteligence, ki niso preveč ugajali oblastem stare Avstrije. V Jutru je bil objavljen članek, ki je obujal spomine na razmere na gradu v času, ko je bil tam interniran Ivan Cankar. Omenjajo se naslednji, ki so bili tam v času avgust – oktober 1914.⁸

1. Gregor Žerjav – kandidat za advokaturu v Trstu, Slovenec, svojčas bil eden glavnih urednikov iz Beograda subvencioniranega slovenskega časnika Jutro. Zaradi veleizdaje je bil ob začetku vojne v preiskavi, le-ta pa je bila ustavljena zaradi pomanjkanja dokazov (tajnik jugoslovanskega kluba, z A. Korošcem sodeloval pri Ženevski deklaraciji leta 1918, po vojni dvakratni minister, liberalec, član demokratske stranke – op.a.).

2. Nadučitelj Ignac Križman iz Dornberga, politični okraj Gorica. Ob ukrepih v zvezi z izbruhom vojne aretiran kot politično sumljiv.

3. Luka Kirac – župnik iz Medulina pri Puli, deželni poslanec, predstojnik hrvaškega Sokola, ob izbruhu vojne zaradi suma »srbskega prepričanja« aretiran in poslan vojaškemu divizijskemu sodišču v Ljubljani. Ker mu niso mogli dokazati kaznivih dejanj, je bil nato spet konfiniran v Medulinu.

4. dr. Andrejčić – upokojeni župnik iz okolice Poreča, aretiran ob začetku vojne zaradi suma, da je srbofil. Pri oblasteh nepriljubljen zaradi nacionalne propagande.

5. Ferdo Vesel – akademski slikar, 6.8.1914 aretiran v Št. Vidu pri Stični, ker je bil osumljen špijonaže. V mirnem času je večkrat potoval v Srbijo – tudi na povabila srbskega kralja. Na svojem gradu je sprejemal razne »sumljive elemente«. Ob aretaciji je bil pri hišni preiskavi najden sledeč material: kuverta s srbsko znamko in račun znašajoč 933 K 10 V, ki ga je izstavilo ministrstvo v Beogradu. Vojaško sodišče je preiskavo ustavilo

10.10.1914.

6. Jakil Andreas – tovarnar iz Mirna, okraj Gorica (lastnik tovarne usnja, slovenski žid); bil je prijet kot politično sumljiv v zvezi z ukrepi ob izbruhu vojne.

7. Kušar – upravitelj tržaške Edinosti

8. prof.dr. Karel Oswald – profesor slavistike in klasične filologije, kasneje profesor na Ljubljanski univerzi

9. dr. Orlič iz Voloskega

10. dr. Červar – advokat iz Voloskega

11. Toman

12. Krapež – študent

13. Trošt – študent

14. Milko Brezigar – kasneje tajnik Narodnega sveta

15. Oče Milka Brezigarja Josip

16. Luznik iz Vipave

17. dr. Dabinovič

18. Miha Čop – prostovoljec iz balkanskih vojn na črnogorski strani

19. Franci Doberlet

20. dr. Medveš

21. Milan Plut – izdajatelj in urednik Jutra, ki je izhajalo v l. 1910–1912 v Trstu in Ljubljani

22. dr. Gliša Stojšič iz Pančeva

23. dr. Vlado Knaflič

24. dr. Irgolič

25. dr. Lojze Kraigher – zdravnik in slovenski pisatelj

26. Ivan Cankar – interniran na gradu zaradi tega, ker ga je neka kmetica ovadila, češ da je dajal srbofilske izjave. Interniran od 23.8.1914 do 9.10.1914. Ministrski komisiji je Cankar predložil zahtevo po denarni odškodnini, ker da je internacija škodila njegovemu zdravju in je nezmožen za vsako delo.

Precej več podatkov je o interniranih tujcih. Le-ti so bili vojaško sposobni državljani sovražnih držav in so jih obravnavali kot vojne ujetnike. Večina jih je že leta živela v Avstro-Ogrski, nekateri v svoji »domovini« celo nikoli niso živeli. Včasih so bili ti interniranci presenetljive narodnosti. Tako imamo ohranjeno potrdilo z dne 22.9.1914, da je vojaška jetnišnica na gradu prevzela od komande nadomestnega bataljona št. 97 deset »vojnih ujetnikov« (iz kasnejših dokumentov je jasno, da gre vsaj v štirih primerih za civiliste) in sicer so to bili:

1. Ali bazi des Abdulah

2. Osman Cirkoj sel. Malus

3. Osman Adem sel. Nasufaga

4. Beschiel Idris aga des Idris

5. Holub Adolf

6. De Korsak Maurizius

7. Bateille Andreas

8. Chazelon Aurelio

9. Buttiegieg Josef

10. Spiteri Carmelius

Na gradu so bili internirani tudi Hindujci – to je Indijci. Tako je vojni nadzorni urad (Kriegsübersorgungsamt) sporočil vojaški po-

stajni komandi, da je bilo po poročilu vojaške inšpekcije na gradu 8.10.1914 29 angleških državljanov – Hindujcev in štirje Francozi. Naročil je, naj angleške državljane zadržijo do nadaljnjega. Francoze pa pošljejo v Waidhofen na Thaji.⁹ V popisu interniranih sovražnih državljanov z dne 8.10.1914 29 Indijcev ni popisanih. Ni povsem jasno, zakaj – morda zato, ker je bilo spričo oddaljenosti njihove domovine popisovanje njihovih rojstnih krajev, krajev stalnega bivanja in poklicev nesmiselno. Morda jih zato niso šteli za prave »sovražnike« ali pa je celo obstajal problem spoznavanja.^{9a}

Vsega skupaj je bilo 33 »sovražnikov«, katerih sestava je glede na njihov izvor zelo različna. Kar se tiče poklicev, prevladujejo predvsem trgovsko obrtne storitve, nekaj pa je tudi delavcev in intelektualcev. Posebej so označeni tisti, ki so bili že dlje časa v Avstriji ali ki že dolgo niso bili v domovini in so bili zaradi tega verjetno manj nevarni. Kar se tiče starosti, je presenetljivo to, da so internirali tudi komaj 15-letnega ruskega državljana Titelman Fischla, katerega morebitno vojaško udejstvovanje verjetno ne bi prišlo v poštev. Na tem seznamu tudi ni petih Albancev, za katere pa bi seveda težko rekli, da so Avstriji sovražni državljani.

O tem, da so bili zaprti na gradu, vemo iz njihove prošnje za izpustitev, ki so jo naslovili na komando v Grazu. Internirani so bili od 8.8.1914. Vseh pet jih je bilo iz Albanije. Ko navajajo točen kraj, pravijo: »Scutari bzw.... Hoti« ter zatrjujejo, da so državljani Avstriji prijateljske države. Vsi so bili do 1.8.1914 zaposleni pri vodovodu v Ibbisu, ko pa so zaradi začetka vojne izgubili delo, so se hoteli vrniti v Albanijo. Z njimi je potovalo dosti Črnogorcev; na poti so jih vse prijeli in odpeljali v Trst, potem pa v Ljubljano. Poudarjajo, da so bili le naključno s Črnogorci. Prošijo, da se jim vrnejo odvzete delovne knjižice in povrne škoda, ker so si kupili karte za vlak, potovanje pa so jim prekinili. Prošijo tudi, da jih izpustijo, ker ne obstaja noben razlog za njihovo zadrževanje, in da se jih odpelje do albanske ali italijanske meje. Pisati je znal le Peter Luci, ostali so pri svojem imenu naredili križ.¹⁰ Teh pet Albancev je bilo zaprtih vsaj do konca marca (do takrat so se namreč občasno pojavljali v dopisih).

Inšpekcija, ki je bila izvedena 16.12.1914 s strani graške vojaške komande, je prinesla določene spremembe v zvezi z jetnišnico na ljubljanskem gradu. Odpravljen je bil naziv »K.K. Militärgefängnisoberaufsicht« in ukazano je bilo, da se mora uporabljati izključno naziv »K.K. Landwehr-Garnisonsarrest«. Dva zapornika (Lorenz Muha, ki smo ga že srečali in Franc Sulic) so morali takoj izpustiti, tri pa so morali prestaviti na policijsko direkcijo. Določeno je bilo, da se bo preosta-

lim interniranim političnim zapornikom po končanih procesih dostavila pismena odločitev. Najpomembnejši pa je bil sklep, da je vojaški »arest« pristojen za prevzem le tistih interniranih sodnih obsojencev in pripornikov, ki so v preiskavi in tistih obsojencev, ki so obsojeni na manj kot eno leto. Če so na gradu bili kakšni drugi obsojenci – predvsem tujci, so morali o tem obvestiti policijsko direkcijo in vojaško predstavništvo.¹¹

Seznam zapornikov z dne 21.2.1915 govori o 136-ih preiskovalnih zapornikih, 18-ih politično sumljivih internirancih in 24-ih tujih državljanih. Zaporniki, podvrženi preiskavi, so bili v glavnem Slovenci, nekaj je bilo italijanskih in le malo nemških imen. Kakšna preiskava je potekala v zvezi z njimi, ni omenjeno in tudi njihovi osebni podatki ne.

Politično sumljivi zaporniki so, sodeč po imenih, pripadali več narodnostim. Slovencev je bilo le 4 do 5. Zanimivo je tudi to, da se kot politično sumljive omenja tudi pet Albancev, o katerih sem že prej govoril. Struktura tujih državljanov je bila sledeča: šest Srbov, šestnajst Rusov in dva Francoza. V primerjavi z inšpekcijskim stanjem z dne 8.10.1914 so ostala imena nespremenjena pri Srbih, prispel pa je še eden. Med Rusi je bilo devet istih in sedem novih, dva Francoza pa sta bila na gradu – kot bomo videli kasneje – iz objektivnih okoliščin. Ostalih »sovražnih« državljanov na gradu ni več najti, sploh pa se je od 16.12.1914 dalje težilo, da se državljani sovražnih držav prestavljajo drugam. Tako vojaška komanda iz Graza z dopisom z dne 6.2.1915 naroča, naj z gradu pošljejo pet Srbov v Kufstein in s tem v zvezi prilaga ukaz vojnega nadzornega urada z Dunaja z dne 27.1.1915. Istočasno komanda iz Graza zahteva, naj jih obvestijo, koliko tujih državljanov glede na inšpekcijsko stanje z dne 16.12.1914 še imajo in da naj jih prestavijo na določene kraje.

Reakcija je sledila – komandant jetnišnice kapetan Kern sporoča 11.2.1915 okrajnemu glavarstvu v Kufsteinu, da jim bodo poslali štiri Srbe s poštnim vlakom ob 11.00 dopoldne. Istega dne Kern zahteva od postajne komande v Ljubljani spremstvo enega podoficirja in dveh vojakov za prevoz jetnikov v Kufstein. V zvezi s tem Kern sporoča 17.2.1915 komandi v Graz, da je poslal v Kufstein Milanovića Petra, Popovića Vlastimira, Milutinovića Milana in Aćimovića Dragutina. Agenta Gjukić Vlastimira so po mnenju glavnega zdravnika (Chefarzt) zadržali zaradi bolezni. Ohranjeno je poročilo dr. Kubelke o tem, da ima V. Gjukić bronhitis (poročilo z dne 12. 2. 1915) in da ni sposoben za potovanje. V istem sporočilu Kern sporoča komandi v Grazu, katere pripadnike tujih držav, ki niso nikakor kaznovani, še ima na gradu. To so: Albanci, za katere pripominja, da ne ve, če jih lahko izpusti, Karl Preka, Luk Mate, Luci Peter, Sera-

fino Josef, Prima Georg; Turek Kerestazi Marius (navaja, da so vprašali deželno vlado, kaj naj naredijo z njim); Srb Simić Miloje,¹² zadržan iz zdravstvenih razlogov; Srb Gjukić Vlastimir, zadržan iz zdravstvenih razlogov; Trajko Mitko in Milenko Stanislav: oba srbska državljana, zanju ni naveden noben oprijemljiv razlog za to, da jih še niso prestavili, navaja se le, da nobeden od njiju ni imel nikoli opravkov v Srbiji, za prvega se poudarja, da je iz okupiranega dela Makedonije; Holub Adolf, Chazelon Aureluis – Francoza: oba sta invalida in se ju ne da transportirati; zadnji od rojstva živi v Trstu.

Zdi se, da je bila deportacija tujih državljanov z ljubljanskega gradu v pristojnejša taborišča po mnenju komande iz Graza izvajana prepočasi. Ta komanda 8.3. opozarja komandanta ljubljanskega vojaškega zaporu na Gradu kapetana Kerna, da njegova »ustanova« ni pristojna za tuje in da se morajo ti takoj prestaviti na določen kraj, ko jim to dopušča zdravstveno stanje.

Kapetan Kern takoj istega dne odgovarja vojaški komandi v Graz, zakaj še niso predstavili štirih državljanov sovražnih držav. Dva sta sifilitika visoke stopnje in sicer sta to Francoza Holub in Chazelon. Srba Milenko Stanislav in Trajko Mitko imata bronhitis, zadnji od obeh je trenutno v bolnišnici.

»Težka invalida, ki ju ni mogoče transportirati« in »sifilitika visoke stopnje« so vendarle predstavili 30.3.1915 s poštanim vlakom, ki je iz Ljubljane odpeljal ob 15.11 v Waidhofen na Thayu.¹³

7.4.1915 so srbska državljana T. Mitka in M. Stanislava predstavili v Kufstein. Spremljali so ju podoficir in dva vojaka.¹⁴ Kako je bilo treba brezpogojno ubogati ukaze nadrejenih, govori dopis vojaškega nadzornega urada z dne 25.4.1915 komandi v Grazu. V njem se naroča, naj nehajo pošiljati internirance v Kufstein. Temu dopisu pa je priloženo še poročilo župana iz Kufsteina z dne 11.4.1915. Župan pravi, da sta Mitko in Stanislav prišla z zdravniškim spričevalom, izdanim v vojaškem zaporu v Ljubljani, ki potrjuje, da sta zdrava. V resnici je bil T. Mitko resno bolan, imel je hudo mrzlico in so ga takoj poslali v bolnišnico. Ob tej priložnosti je župan zopet prosil, naj nehajo pošiljati ljudi v Kufstein, ker je bilo tamkajšnje taborišče s sanitarnega stališča zelo vprašljivo.

Tako od 7.4.1915 na gradu ni bilo več interniranih državljanov sovražnih držav, deportirali so tudi invalide in hudo bolne.

Zaključimo lahko, da je nacionalni in socialni izvor internirancev na gradu v tem prvem obdobju (do vstopa Italije v vojno) izredno heterogen. Zaporniki – interniranci so bili Slovenci, Hrvati, Italijani, Nemci, Francozi, Albanci, Arabci, Indijci, Rusi, Srbi, Črnogorci, Turki, Maltežani, Židje in verjetno še kake

druge nacionalnosti. Gotovo lahko označimo stanje, ko predstavniki tolikih narodov živijo dlje časa drug ob drugem, kot nekaj nenavadnega, celo za vojne razmere, da o ljubljanskih niti ne govorimo. Kar se tiče socialno-družbenega izvora internirancev, velja vsaj za južne Slovane, da je ta na moč različen. Morda je to še en dokaz za paranoično – paničen strah avstrijskih oblastnikov pred svojimi državljani – južnimi Slovani.

Na grad zapirajo tako pijance, ki v gostilnah vzklikajo Srbiji, kot brezposelne dninarje, ki se klatijo naokoli, pa tudi poslušne in neoporečne uradnike, ki so nacionalno-politično brezbarvni. Toda tam so tudi vidni predstavniki umetnosti (I. Cankar, F. Vesel) in politiki (Žerjav, Brezigar, Plut). Nevaren je vsak, ki je imel stike s Srbi, Črnogorci ali pa je le osumljen, da se mu zdijo simpatični (M. Čop, F. Vesel, I. Cankar...). Med interniranimi najdemo tovarnarje, študente, doktorje prava, srednješolske profesorje, duhovnike...

Za internirance iz Avstrije lahko rečemo, da jih razen s Kranjske, veliko prihaja s Primorske in iz Istre, tudi iz Vojvodine, gotovo pa so bili interniranci tudi iz drugih delov monarhije.

Življenjske razmere jetnikov na gradu pred vstopom Italije v vojno

Članek v Jutru, ki je bil posvečen I. Cankarju in njegovi internaciji, nekoliko opiše razmere na gradu.¹⁵ Pisec govori o prostoru, v katerem je I. Cankar bival in v katerem je bilo 75 do 100 jetnikov. Gre za viteško dvorano v drugem nadstropju zahodnega krila gradu. Poleg dvorane se je nahajala še čumnata in ta dva prostora sta tvorila zaporniško sobo št. 4 (Arrestantenzimmer n 4).

V oba prostora se je prišlo skozi velika hrastova vrata, ki so se zapirala od zunaj. Ljudje so spali na slamnjačah, razporejenih ob stenah. Pri vzglavju so imeli kovčke, na slamnjačah so bili vojaški »kobrci«, »perila« ni bilo. Opoldne je bil apel k menaži, zvečer apel in preštevanje.

Dvorana je imela površino 120,17 m², čumnata pa 68,32 m², oba prostora torej 188,49 m². Višina zidov je bila 3,5 m, torej je bila prostornina 654 m³. Tako je na vsakega jetnika prišlo od 1,2 do 1,6 m² in od 6,54 do 8,72 m³ prostornine. Prostori so bili relativno svetli (v prvem prostoru 8 oken in v drugem 4), tudi zato, ker gre za drugo nadstropje in ker stavba leži na hribu.¹⁶ Vodovoda in kanalizacije ni bilo. Zgrajena sta bila šele leta 1916. Jetniki so morali za opravljanje fizioloških potreb uporabljati »kible«, za pitje pa so jim služili »ajmarji«.¹⁷

Nekoliko boljše razmere glede hrane in predvsem pijače so bile za tiste internirance,

ki so imeli denar, ker: »... tik nad lesenimi stopnicami je ozka čumnata. V njej je nadstržar korporal 17. pešpolka Franc Vogrič iz Prelekije, ki prodaja vsem zapornikom klobase, mleko, vino, pivo, tropinovec, slivovko, čokolado, cigarete, razglednice, svinčnike, papir, tinto, peresa...«.¹⁸ Očitno si je velik del internirancev krajšal čas s popivanjem »... Franc Doberlet in dr. Medveš in cela njih kompanija pije, pije, pije ... Za sobo št. 4 je čumnata, ki spada k njej. Tam so pivski bratci.« Avtor prav tako nekoliko cinično opisuje, kako se je tudi I. Cankar na gradu prekomerno opijal: »... Predpoldne je bil I. Cankar navadno slabe volje. Po obedu se raztaja. Okoli sebe v polkrogu zbira častilce z aliro literatov, bohemov... Čop, Trošt. Poseda na slamnjači, se razgovarja, potem ukaže – »Fantje, mojo!« in zapojejo »Je pa davi slanica pala ...« Kadar mu to zapojejo, ima značilno grajsko masko – oči razširi, zobe stisne, usne zareži ... Večinoma je bil takrat že vinjen. Zvečer sledi v zadnji sobici surovo krokanje, kjer on in 5–6 pivcev na večer izprazni cel zaboj piva. Drugo jutro je bil genijalni naš prevrednotitelj vseh vrednot še bolj podoben razvalini in popoldan je spet pričel rasti sentimentalni bršljan... Fizično je životarjenje na gradu I. Cankarja ubijalo – zlasti alkohol, moralnega nepokolebljivega prepričanja v našo stvar ni delil z ono živo vero, ki edina zveliča...«

Na ta članek so odgovorili v časopisu Jugoslavija in vnela se je polemika – bolje rečeno blatenje.¹⁹ Pisca v Jutru so v Jugoslaviji obtožili, da se je v času internacije prilizoval avstrijskim oblastem in na gradu hodil na zahvalne cesarske maše. To naj bi potrdil tudi sam I. Cankar, ki naj bi po prihodu iz internacije tudi njega omenjal med tistimi, ki so se obnašali avstrijakantsko. Po njihovem mnenju (ljudi iz Jugoslavije) V.K. ne bi smel tako nesramno pisati o Cankarju in si jemati pravico, da ocenjuje njegovo moralno in trdnost njegovega prepričanja. V.K. seveda temu ni ostal dolžan in je prešel v protinapad. Tako eni kot drugi se sklicujejo na priče – Miho Čopa, Trošta, dr. Brezigarja, dr. Krapeža – t.j. bivše internirance.

V zvezi z razmerami internirancev na gradu obstaja tudi nek članek v Slovenskem narodu z dne 31.12.1938, ki pa je očitna izmišljotina. Zanimiv je le s stališča, kako so si ljudje predstavljali internacijo. Tako neki Fran Jurečič razlaga, kako mu je Cankar takoj po vrnitvi pravil: »... da jih je bilo mnogo stlačenih v temni kleti, da je po steni curljala umazana voda, da so jih čez dan zasliševali in strašili z vislicami, ki so stale na grajskem dvorišču...« V resnici je bil Cankar interniran v drugem nadstropju zahodnega dela gradu. Cankar je lahko sprejemal obiske, saj so ga oboževalke pogosto obiskovale, pač pa ga niso pustili na očetov pogreb (oče mu je umrl 30.8.1914), če-

prav se je Izidor Cankar ponudil za talca.²⁰

I. Cankar je avstrijski vladni komisiji leta 1918 predložil zahtevek po materialni odškodnini, ker naj bi bilo njegovo zdravje v času internacije tako načeto, da je postal nesposoben za delo.²¹

9.12.1914 je kapitan Kern, poveljnik garnizonskega aresta, izdal direktive za ječarje na gradu – to je nekak interni pravilnik, ki se glasi:

Direktive za ječarje na gradu:

1. Dostop k gradu je dovoljen le onim civilistom, ki imajo potrdila o dovoljenem dostopu, izdana s strani višje inšpekcije jetnišnice.
2. Dostop v notranji prostor gradu je dovoljen le gospodom predstojnikom divizijskega sodišča.
3. Vojni ujetniki spadajo le pod vrhovno nadzorstvo jetnišnice in ne smejo brez vednosti komandanta komunicirati z nikomer, niti sprejemati obiskov.
4. Oficirji uslužbenci morajo brezpogojno imeti dokumente od zgornje inšpekcije.
5. Divizijsko sodišče ali vojaško pravdnništvo izdaja vprašalnike za preiskavo nahajajočih se zapornikov.
6. Za obsojence izdaja vprašalnike le vrhovno nadzorstvo vojaškega zopora.
7. Obisk gradu je praviloma dovoljen le v prisotnosti komandanta med 10. in 11. uro dopoldne, drugače pa le, ko je komandant navzoč.
8. Kdor se ne more legitimirati, mora biti brezpogojno priveden.
9. Privajanje pripornikov k divizijskemu sodišču se lahko izvaja le naenkrat, ne pa da se vsake pol ure telefonično zahteva drugega.
10. Službujejo vsi pod vodstvom gospoda štabnega profosa.

Kot lahko vidimo iz točk 3,5 in 6, so bile na gradu tri vrste zapornikov: vojni ujetniki (le-ti so po vsej verjetnosti delijo na prave – t.j. uje-te vojake in internirane vojaško sposobne državljane sovražnih držav), obsojenci in zaporniki, podvrženi preiskavi. Prvi dve kategoriji sta bili v pristojnosti uprave vojaške jetnišnice, tretja pa v pristojnosti divizijskega sodišča. Ostale točke zadevajo varnostne ukrepe in pa deportacijo jetnikov na divizijsko sodišče, ki je bilo na Poljanski cesti 28.²²

Kar se zdravstvenih razmer jetnikov tiče, so omembe vredna še naslednja poročila: 2. 2. 1915 divizijsko sodišče sporoča upravi grajske jetnišnice, naj se pripravijo na akcijo očiščevanja uši, komandant Kern pa 3.2. ugovarja, da je to že davno – 20.8.1914 opravljeno.

12.2.1915 kapetan Kern pošilja dopis na divizijsko sodišče, v katerem pravi, da mu je nek »avditor« v privatnem pogovoru povedal, da med uslužbenci divizijskega sodišča obstaja mnenje, da je med jetniki v povezavi z ušmi

izbruhnil tudi pegasti tifus. Zaradi tega je tudi prihajalo do zavračanja preiskav – zasliševanja na gradu. Za podkrepitev svojih izjav o neobstojanju kužnih bolezni pošilja kapetan Kern potrdila treh zdravnikov, ki so do takrat službovali na gradu. Omenja tudi, da je divizijskemu sodišču že sporočil, da je bilo vse urejeno tako, da bi se tej nevarnosti (uši in pegasti tifus) izognili. 19.2.1915 zastopnik vojaške advokature pri komandi v Grazu, eksponiran pri divizijskem sodišču v Ljubljani, sporoča poveljstvu gradu, da med oficirji njihove ustanove nikoli ni bilo mnenja, da bi med jetniki na gradu razsajal tifus in da takih izjav nikoli niso dajali. Istočasno so bila vrnjena tri potrdila oz. izjave:

– dr. Zornlieb August potrjuje, da v času njegovega službovanja od 15.8.1914 do oktobra 1914 ni bilo infekcijskih bolezni na gradu

– oberarzt dr. Mann sporoča, da med njegovim službovanjem na gradu v času od oktobra 1914 do januarja 1915 ni bilo nobene infekcijske bolezni, z izjemo spolnih bolezni in tuberkuloze

– dr. Kubelka, ki opravlja službo od 13.1.1915, priča, da ni nobenega slučaja kate-rekoli nalezljive bolezni.

Kljub zdravniškimi potrdilom in izjavi zastopnika divizijskega sodišča ostaja verjetnost, da na gradu vseeno ni bilo vse v redu kar se tiče higijene, uši, verjetnosti bolezni itd.

Če se je med uslezbenci divizijskega sodišča širila govorica, je gotovo morala imeti svojo osnovo, saj so bili zasliševalci vsak dan v stiku z zaporniki. Sicer pa so že omenjeni pogoji bivanja – velikost življenjskega prostora posameznika, neobstojanje vodovoda in kanalizacije, dovolj zgovorni. Zanimivo je tudi, da uprave jetnišnice pijančevanje internirancev ni motilo, ampak jo je celo omogočala in podpirala.

Z vstopom Italije v vojno so se razmere na gradu bistveno spremenile, njegovi neprosto-voljni prebivalci so postali italijanski vojni ujetniki, življenjski pogoji pa so se nekoliko izboljšali.

OPOMBE:

1. Ljubljanski grad – zgodovinski oris; spisal B. Reisp; Kulturni in naravni spomeniki Slovenije – zbirka vodnikov — 2. Zgodovinski arhiv Ljubljane (dalje ZAL); VARIA V., Vojaški urad fascikel 140 (neurejeno gradivo); Poročilo karantenske postaje za vojne ujetnike v Ljubljani komandi 5. armade v Grazu z dne 10.12.1916 — 3. ZAL; ibidem; isti dokument kot zgoraj. — 4. ZAL: regl., Poročilo ljubljanskega magistrata povodom mobilizacije leta 1914, fasc. 2062. — 5. ZAL; ibidem; prošnje M. Cimermana za hitro razrešitev ali izpustitev poslana na divizijsko sodišče (19.9.1914) in komando v Grazu (1.10.1914); prošnja njegove soproge Franciske Surtman na divizijsko sodišče v Ljubljani z dne 9.10.1914. — 6. ZAL; ibidem, obsodba divizijskega sodišča v Trstu eksponiranega v Ljubljani, Poljan-

ska cesta 28, z dne 31.10.1914 in naročilo, z dne 25.12.1914, da mora I.Trelc kazni divizijskega sodišča prestajati na ljubljanskem gradu. — 7. ZAL; ibidem; prošnja na divizijsko sodišče v Ljubljani. Anich Antonio – z dne 6.10.1914. Tanković Josp – z dne 11.10.1914. Rastan Alois – z dne 11.10.1914. — 8. Komentarje k imenom od 1 do 6 sem izbral iz zbirke virov J. Pleterskega: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917 (Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1980); za primera Ferda Vesela in Ivana Cankarja sem povzema komentarje iz Poročila vladne komisije za Kranjsko, za ostale pa iz Zbirke prilog k poročilom vladne komisije o preganjanju Slovencev št. 4 – Primorska št. 65; pripombe v oklepajih so moje, črpal sem jih iz ustnih virov, nekaj pa tudi iz Male splošne enciklopedije DZS – Ljubljana, 1975. — 9. ZAL; VARIA V., Vojaški urad, fascikel 140 – Dopis vojnega nadzornega urada Vojni postajni komandi, z dne 17.10.1914, prisotnost »Indov« na gradu se omenja tudi v spominih V. Knafliča v Jutru, dne 14.12.1921. — 9a. Popis interniranih so-vražnih državljanov – 8.10.1914

Ime	sta-rost	poklic	roj.kraj, op.
Rusi			
1. Zimmermna Andreas	54	zasebnik	Petersbrug
2. Kuchta Paul	18	veleposestnik	Medurdasska
3. Matusovich Alekander	28	tovar. delavec	Szamyareska
4. Stellmann Lazar	28	mizar	Selisorgrad
5. Tittelman Fischel	15	torbar	Briezany
6. Katzman Riden	23	trgovec	Maszeuro
7. Charlaub Georg	24	uradnik	Odessa
8. Schwiaodoze Jacob	25	študent medic.	Wilna
9. Mojszejewicz Sigmund	24	mehanic	Odessa
10. Dickstein Stanislav	25	uradnik	Varšava
11. Pisarsky Selip	42	trgovec	Poltava
12. Schiedmna Adam	33	uradnik	Varšava
Francozi			
1. dr. Holub Adolf	37	zobozdravnik	Pariz
2. Moris de Korsak	34	arhitekt	Nizza-Mentone op. -že 13 let v Trstu, interniran zaradi voj. sposobnosti
3. Chaselon Aurelius	46	trgovec	Mons de Ferant-Trst
4. Bataille Felix	32	artist	Chanes op.- nezanesljiv
Srbi			
1. Milutinović Milan	27	nadglednik kopa-lišča	Rujišnjik
2. Popović Vlastimir	25	frizer	Šabac
3. Ačimović Dragomir	26	mizar	Valjevo
4. Stanić Milenko	39	delavec	Agute-Palanka
5. Trajko Mitko	45	delavec	Kratovo
Črnogorci			
1. Vučinić Adolf	28	natakar	Rubeža-Nikšić; že 19 let iz Črne gore
2. Komlenović Paul	24	mornar	Velestovo
3. Vujošević Peter	26	mornar	Čekličić
4. Petrović Mihajlo	26	natakar	Plevlje; že 12 let v Avstriji
5. Lacmanović Vukola	28	mizar	Plevlje; že 4 leta v Trstu
6. Jeranović Jovan	38	potnik	Drobnjaci – Nikšić
7. Popović Teodor	22	delavec	Grahovo
8. Mekić Sačir	28	delavec	Berane; bil v turški vojski, islam. vere, že 8 let v Avstriji

Ime	starost	poklic	roj.kraj, op.
Britanci			
1. Pitteri Carmel	21	mornar	otok Naduz-Malta
2. Seichel Spiridon	25	premog, delavec	otok Gozo-Malta
3. Buttgieg Josef	20	mornar	Cospicus-Malta
4. Lerges Mohamed	21	pečar	Malta Kala-Malta
Milanović Jakob	Sviligoj Josef	Milanović Ilir	
Markošič Anton	Saksida Johann	Muha Lorenz	
Osak Josef	Saksida Franz	Kirac Anton	
Ocepek Johann	Sinković Josef	Sulič Franz	
Odan Anton	Schreitzl Johannes	Zupar Maximilian	
Perman Mathias	Sablonnig Franz	Rerestazi Marco	
Poldrugac Viktor	Sgubin Johannes	Amer Jacob	
Pfeifer Viktor	Sedej Anton	Amer Gassan	
Pokazan Oskar	Sangubin Josef	Ali Brachim	
Pokor Johann	Schrell Bortolomeus	Haschim Gellatim	
Puspan Johann	Taurer Tesiena	Mustafa Jakob	
Prima Georg	Luci Peter	Seimer Hubsches	
Preka Karl	Luk Johann	Serafino Josef	

10. ZAL; ibidem; Prošnja Petra Lacija, Serafino Josefa, Prima Georga, Karla Preke in Luka Matije na komando v Graz, z 15.2.1915. — 11. ZAL; ibidem, Poročilo vojne komande iz Graza o sklepih inšpekcije garnizonskega zopora v Ljubljani, poslato vojno-garnizijskem zoporu v Ljubljani z datumom 20.1.1915. ZAL; ibidem, seznam zapornikov, z dne 21.2.1915: Akčin Franz, Asman Paul, Cudor Viktor, Cerovšek Rudolf, Gerbec Josef, Gregorčič Franz. — 12. ZAL; ibid. V zvezi z Simič Milojem je

ohranjena njegova prošnja z dne 15.2.1915, v kateri prosi, naj ga konfirirajo v Trstu, ker da ima tam družino in vse »interese«. Simič je bil namreč od začetke vojne srbski trgovski konzul v Trstu. V prošnji tudi obljublja, da bi se v Trstu vedel lojalno in da ne bi imel stikov, ki bi bili sovražni Avstriji. Prošnja je bila odbita. — 13. ZAL; VARIA V., Vojni urad, fascikel 140 – telegram kapetana Kerna okrajnemu načelstvu v Waidhofen na Thayu, z dne 29. 3. 1915. — 14. ZAL; ibid. – sporočilo kapetana Kerna voj. nadzornemu uradu na Dunaju o transportu Mitka in Stanislava, 7.4.1915 v Kufstein. Zahteva se kom. etapne ostaje Ljubljana o dodelitvi spremstva; oba dokumenta, z dne 6.4.1915. — 15. Jutro, 11.12.1921; članek z naslovom »Soba št.4«, podpisan s kraticami V.K. (Viktor Knaflič). — 16. To je ocena arh. Krambergerja z zavoda za spomeniško varstvo in tak vtis sem dobil tudi jaz ob ogledu danega prostora. — 17. To stanje je sicer navedeno v zdravniškem poročilu z dne 19.11.1915 a je gotovo bilo tako tudi prej – vse do leta 1916. — 18. Vsi citati v tem poglavju iz Jutra, 11.12.1921 »Soba št. 4«. — 19. Članki, ki si izmenoma sledijo v Jutru in Jugoslaviji od 11.12.1921 do konca decembra tega leta. — 20. Franc Dobrovolje – Cankarjev album (Obzorja Maribor). — 21. J. Pleterski – Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Arhivsko društvo Slovenije, Viri 1. — 22. Divizijsko sodišče v Trstu eksponirano v Ljubljani, Poljanska cesta 28 – naslov naveden v raznih dokumentih npr. v obsodbi J. Trelca, z dne 25.12.1914 in tudi v več dopisih komandanta Kerna.

RAZVOJ INDUSTRIJE V SLOVENIJI V LETIH 1918–1941

FRANCE KRESAL

V 20-letnem obdobju industrijskega razvoja Slovenije v stari Jugoslaviji se je razvilo 856 industrijskih obratov tovarniškega pomena, v katere je bilo investirane 2,2 milijarde dinarjev osnovnega kapitala. Po številu obratov so sicer prevladovala manjša podjetja, večina kapitala pa je bilo investirane v nekaj res velikih podjetij, in prav ta podjetja je obvladoval tuj kapital. 68 odstotkov vsega kapitala je bilo investirane v tista podjetja, ki so bila sicer ustanovljena še pred letom 1918, v okviru stare Jugoslavije pa so izrabila ugodne razmere in zelo razširila svoje obrate v Jugoslaviji. V mnogih primerih gre za podružnice tujih firm.

Razvoj industrije je omogočila akumulacija kapitala v domačih denarnih zavodih, ki se je v prvi polovici dobe stare Jugoslavije podvojil na vsake štiri leta in je leta 1930 znašal 4,5 milijarde dinarjev, nato se je med gospodarsko krizo zmanjšal in je leta 1936 znašal le še 3,5 milijard. Gospodarsko dejavnost, zlasti gradbeno, so v veliki meri omogočali tudi razni fond (državni in bankovinski cestni fond, melioracijski fond in sklad za javna dela; tudi rezervni fond ustanov pokojninskega zavarova-

nja in zavarovalnic). Tuji kapital je bil najpogosteje udeležen v osnovnih glavnica delniških družb, največji del kapitala pa je bil vložen v obliki kreditov.

Prometne razmere so bile v Sloveniji razmeroma ugodne za razvoj industrije. Železniško omrežje je bilo že zgrajeno in je v glavnem zadovoljevalo prometne potrebe. Nove proge so bile zgrajene samo tri (Ormož–Murska Sobot, Rogatec–Krapina in Trebnje–Sevnica) v dolžini 60 km (v Jugoslaviji 1416 km). Vse železnice so bile državne, odkar je leta 1923 Jugoslavija odkupila naš del Južnih železnic, od domačih železniških družb pa Dolenjske železnice in lokalke Velenje–Dravograd, Ljutomer–Radgona ter progi za Tržič in Vrhniko. Cestno omrežje je bilo za takratne razmere dovolj gosto, ni pa bilo zadovoljivo stanje cest. PTT promet je bil v Sloveniji razmeroma dobro razvit, najbolj pošta in telegraf, telefonija se je bolj razvila šele v tridesetih letih, ko sta Ljubljana in Maribor dobila avtomatski telefonski centrali. Od leta 1928 se je razvijala tudi radiofonija.

Razvoj industrije je omogočila tudi elektrifikacija Slovenije, ki se je začela že pred prvo